اسلامیات کے متعلق کتبخانۂ سالارجنگ کے اُردو مخطوطات

از:- جناب مولوی سید نصیر الدین صاحب ہاشمی

نواب سالارجنگ مرحوم (حیدرآباد) کے کتب خانہ کے اردو مخطوطات کی وضاحتی فہرست اسٹیٹ کمیٹی کی جانب سے شائع ہوگئی ہے۔ جو راقم الحروف کی مرتبہ ہے۔ اس فہرست میں (۱۰۴۵) اردو مخطوطات کا تذکرہ کیا گیا ہے ان کو نو شعبوں میں تقسیم کیا گیا ہے یعنی اسلامیات۔ مذاہب۔ فلسفہ۔ سائنس۔ کارآمد فنون۔ فنون لطیفہ۔ لسانیات۔ ادبیات۔ تاریخ۔

پھر ہر ایک شعبہ کی ذیلی تقسیم ہے جو (۴۸) فنون پر مشتمل ہے اسلامیات کی ذیلی تقسیم حسب ذیل آٹھ فنون میں کی گئی ہے۔ (۱) تجوید (۲) تفسیر و ترجمہ قرآن (۳) حدیث (۴) فقہ و عقائد (۵) پند و نصائح (۶) کلام و مناظرہ (۷) ادعیہ (۸) تصوف و اخلاق۔

یہاں اسلامیات کے ہر ایک فن کی مخطوطات کا مختصر تذکرہ کیا جاتا ہے تاکہ ناظرین پر اجمالی طور پر اس کتب خانہ کے چند مخطوطات کا حال منکشف ہو جائے۔

(۲) تجوید کی (۵) کتابیں ہیں شمالی ہند میں پانی پت فنِ تجوید کا مرکز رہا ہے اور دکن میں ارکاٹ اور ویلور اس فن کے مرکز سمجھے جاتے رہے۔ اس فن کی پانچ کتابیں کتب خانہ میں ہیں یعنی

شمار	نام کتاب	مصنف	سنہ تصنیف	تعداد صفحات	سنہ کتابت
۱	قواعد تجوید	.	قریب ۱۲۰۰ھ	۲۲	.

۲	فوائد در فوائد	محمد باقر آگاہ	۱۲۱۰ھ	۱۰۷ صفحہ	.
۳	رسالہ تجوید	ابوالحسن ثانی	۱۲۳۷ھ	۱۱	.
۴	نظم مخارج	محی الدین قادری	۱۲۵۰ھ	۱۷	.
۵	مفید القاری	قادر خاں	قریب ۱۲۵۰ھ	۱۵	.

ان کتابوں میں سے جہاں تک میری معلومات ہیں صرف دوسری اور آخر الذکر کتاب طبع ہوئی ہے باقی تین کتابیں طبع نہیں ہوئی ہیں۔

(۲) تفسیر و ترجمہ قرآن (۱۰) کتابیں ہیں یعنی

۱	تفسیر پارہ عم و تبارک	—	قریب ۱۲۰۰ھ	۱۷۶	
۲	ترجمہ قرآن	بہادر علی حسن و امانت علی۔	اوائل ۱۲۰۰ھ	۳۸۶	
۳	چراغ ابدی	عزیز اللہ ہمرنگ	۱۲۲۱ھ	۳۳۵	
۴	تفسیر تنزیل	سید بابا قادری	۱۲۴۰ھ	۳۰۷	کتابت ۱۲۵۴ھ
۵	تفسیر مرتضوی	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۵۶ھ	۳۹۰	۱۲۷۰ھ
۶	” دوسرا نسخہ	”	”	۲۹۱	
۷	ترجمہ تفسیر احمدی	حافظ عبدالعلی بلگرامی	۱۲۶۰ھ	۱۵۸	۱۲۷۰ھ
۸	شرح سورۂ یٰسین	”	مابعد ۱۲۵۰ھ	۵۸	
۹	ترجمہ آیات قرآن	”	مابعد ۱۲۰۰ھ	۳۲	
۱۰	برکات القرآن	”	۱۲۳۴ھ	۳۲	

ان دس کتابوں میں سے سلسلہ نمبر (۲) خصوصیت سے قابلِ تذکرہ ہے یہ ترجمہ قرآن ڈاکٹر گلگرائسٹ کے دار الترجمہ فورٹ ولیم کالج میں بہادر علی حسن اور امانت علی نے مل کر کیا ہے بعض اصحاب نے یہ صراحت فرمائی ہے۔ ترجمہ پورے قرآن کا نہیں ہوا تھا۔ مگر یہ خیال

صحیح نہیں ہے۔ کیونکہ کتب خانہ کا یہ نسخہ پورے قرآن شریف کا ہے۔

تفسیر مرتضوی سلسلہ نمبر (۵) اور شرح یٰسین سلسلہ نمبر ۹ منظوم کتابیں ہیں باقی نثر ہیں فورٹ ولیم کالج کے ترجمہ کا نمونہ حسب ذیل ہے۔

"خدا کے نام سے بڑا بخشنے والا نعمت دینے ہارا ہے۔ ہر ایک حمد خدا کی ہے وہ مالک ہر سب کا بخشنے ہارا۔ روزی دینے والا۔ خداوند روز قیامت کا ہے۔ ہم تیری ہی بندگی کرتے ہیں اور تجھی سے مدد چاہتے ہیں۔ دکھا ہم کو سیدھی راہ ان کی جن کو تو نے نعمت دی۔ نہ ان کی جن پر غضب کیا گیا ہے اور نہ گمراہوں کے"!

اختتام

"کہہ کہ میں آدمیوں کے رب کی پناہ لیتا ہوں جو بادشاہ ہے آدمیوں کا معبود ہے آدمیوں کا۔ خناس کے وسواس کی بدی سے جو کہ آدمیوں کے سینوں میں وسواس ڈالتا ہے جن اور آدمیوں میں سے"!

(۳) حدیث کی چھ کتابیں ہیں جو یہ ہیں۔

۱	رسالہ چہل حدیث	—	۱۱۰۰ھ	۱۰۰ صفحے	
۲	ترجمہ چہل حدیث	—	اوائل ۱۱۰۰ھ	۸۲	سنہ کتابت ۱۲۳۷ھ
۳	ترجمہ زواجر	شیخ آدم	قبل ۱۲۱۵ھ	۵۲	۱۲۶۹ھ
۴	ایضاً دوسرا نسخہ	"	"	۸۰	۱۲۷۴ھ
۵	قیامت نامہ	—	مابعد ۱۲۰۰ھ	۱۰	
۶	ابلیس نامہ	عاجز	مابعد ۱۱۰۰ھ	۳۷	

ابن ہیثمی محدث کی کتاب زواجر مشہور ہے۔ ارکاٹ میں اس کا ترجمہ شیخ آدم نے کیا ہے شیخ آدم رئیس ارکاٹ عمدۃ الامراء فرزند محمد علی والا جاہ کے استادوں میں شامل تھے۔ اپنے شاگرد کی خواہش پر اس کا ترجمہ بڑی محنت سے اردو میں کیا ہے۔ اس کے ترجمہ کے متعدد

نسخے دکن میں ملتے ہیں اس سے واضح ہوتا ہے کہ یہ کتاب اپنے زمانہ میں خاص مقبول تھی۔ جہاں تک میری معلومات ہیں ان کی طباعت نہیں ہوئی ہے۔

(۲) فقہ و عقائد۔

اس فن کے (۱۰۵) مخطوطات محفوظ ہیں ان کی فہرست درج ذیل ہے۔ مگر ان میں جو مکرر ہیں ان کو نظر انداز کر دیا گیا ہے۔

۱	فقہ حنفی معہ شرح	—	قبل ۱۰۰۰ھ	۱۶۱	
۲	رسالہ عقائد	—	اوائل ۱۰۰۰ھ	۱۷	
۳	رسالہ عقائد	—	قریب ۱۰۵۰ھ	۴	
۴	تحفۃ النصائح	رازی قطبی	۱۰۴۵ھ	۱۴۲	پانچ نسخے ہیں
۵	نجات نامہ	ایاغی	۱۰۵۰ھ	۱۸	دو نسخے ہیں
۶	احکام الصلوٰۃ	شاہ ملک	۱۰۷۷ھ	۱۷	پانچ نسخے ہیں
۷	کنز المومنین	عابد شاہ	مابعد ۱۰۹۰ھ	۳۰	
۸	رسالہ عقائد	-	قریب ۱۱۰۰ھ	۷	
۹	ہدایت ہندی فقہ ہندی	شیخ داور ضعیفی	۱۱۰۰ھ	۲۴۲	دو نسخے ہیں
۱۰	مثنوی فقہ و عقائد	—	مابعد ۱۱۰۰ھ	۱۴۲	
۱۱	فرائض اسلام (رسائل عبادات)	شاہ علاء الدین چشتی	۱۱۱۱ھ	۷۲	تین نسخے
۱۲	احکام الصلوٰۃ	—	اوائل ۱۰۰۰ھ	۶۲	
۱۳	احکام الصلوٰۃ	—	〃	۴۱	
۱۴	مرات الحشر	سید محمد فراقی	۱۱۲۰ھ	۲۷۴	

۱۵	فقہ لازم المبتدی	اشرف	اوائل ۱۱۰۰ھ	۶۲	کتابت ۱۲۹۵ھ
۱۶	محشر نامہ	محبوب عالم	قبل ۱۱۵۸ھ	۱۱۴	" ۱۱۵۸ھ
۱۷	نام حق	سرمست	۱۱۶۲ھ	۱۴	
۱۸	خزانۂ عبادات	شاہ محمد قادری	۱۱۶۵ھ	۲۵۸	" ۱۲۴۱ھ دو نسخے ہیں
۱۹	ترجمہ سراج المومنین	حسین	۱۰۸۷ھ	۱۵۴	
۲۰	تنبیہ النساء	خواجہ رحمت اللہ	قبل ۱۱۹۵ھ	۵۵	چار نسخے ہیں
۲۱	چہل و چہار مسائل	رحمت اللہ	"	۳۲	
۲۲	چہار کرسی	احمد خاں شروانی	۱۲۹۶ھ	۹۶	چار نسخے ہیں
۲۳	فقہ محفوظ خانی	قدر عالم	۱۰۹۹ھ	۲۶۶	
۲۴	رسالہ فقہ	باقر آگاہ	۱۲۰۰ھ	۲۱	
۲۵	فوائد در عقائد	"	"	۳۷	کتابت ۱۲۰۲ھ دو نسخے ہیں
۲۶	روضۃ الاسلام	"	۲۱۳ھ	۱۹۸	۱۲۷۹ھ
۲۷	مجمع المسائل	—	۱۲۰۰ھ	۱۷۴	
۲۸	جواہر الاصول	فاضل خاں	قبل ۱۲۰۰ھ	۵۰	۱۲۰۱ھ دو نسخے ہیں۔
۲۹	مسائل فقہ	-	اوائل ۱۲۰۰ھ	۷۷	
۳۰	رسالۂ نکاح	قاضی بدر الدین	"	۹	
۳۱	فرائض و سنن / دین اسلام		قریب ۱۲۰۰ھ	۱۱۲	

۳۲	ثابت الاسلام		قریب ۱۲۰۰ھ	۱۳۶	
۳۳	فقہ امامیہ		مابعد ۱۲۰۰ھ	۱۹۲	کتابت ۱۲۵۶ھ
۳۴	رسالہ عقائد		"		۱۲۶۲ھ
۳۵	احوال قیامت	محیط	قریب ۱۲۰۰ھ	۱۰	
۳۶	راہ نجات	شاہ عبدالعزیز	مابعد ۱۲۰۰ھ	۱۷	
۳۷	رسالہ فقہ و فرائض	میر عبدالصمد	"	۱۸	
۳۸	چہار کرسی	عبدالحق	مابعد ۱۲۲۰ھ	۸	تین نسخے ہیں
۳۹	محب الاتقیا		"	۵۷	
۴۰	مثنوی رنگین	سعادت یار خاں	۱۲۳۹ھ	۲۲	
۴۱	دین ویبک	محمد علی شاہ الفت	مابعد ۱۲۲۰ھ	۱۶۹	دو نسخے ہیں
۴۲	رسالہ فقہ		مابعد ۱۲۲۵ھ	۱۵	
۴۳	زاد المومنین	خادم	"	۱۶۰	
۴۴	کشف الخلاصہ	حافظ شجاع الدین	۱۲۲۲ھ	۳۱	سات نسخے ہیں
۴۵	نصیحت المسلمین	خدام علی	۱۲۳۸ھ	۶۲	
۴۶	مصباح الصلوٰۃ	شاہ سعد الدین	۱۲۳۱ھ	۲۹۵	کتابت ۱۲۶۲ھ دو نسخے ہیں
۴۷	تنبیہ الغافلین	سید عبداللہ	۱۲۴۶ھ	۲۸	
۴۸	مثنوی رجعت امام	سید علی حسن اشک	۱۲۴۸ھ	۱۱۵	
۴۹	تنبیہ المسلمین	-	قبل ۱۲۵۰ھ	۳۴۲	
۵۰	رسالہ فقہ	غلام نبی	۱۲۵۰ھ	۲۰۴	
۵۱	انتخاب مسائل	سید عبداللہ	۱۲۵۰ھ	۶۲	۱۲۵۷ھ

۵۲	تنسیر الصلواۃ	میر ولایت علی	۱۲۵۰ھ	۲۵	دو نسخے ہیں
۵۳	سراج العقائد	محمد حیات	۱۲۴۴ھ	۱۴	
۵۴	سراج الفقہ	محمد حیات	۱۲۳۳ھ	۱۵	دو نسخے ہیں
۵۵	نور الہدیٰ	"	۱۲۵۰ھ	۲۰	
۵۶	تنویات حیات	"	"	۳۰۴	
۵۷	رسالہ عقائد	صدیق	"	۴	
۵۸	عقائد حنفی		"	۲	
۵۹	خمسہ عبد الحی	عبد الحی	"		
۶۰	رسالہ اخلاق		"	۱۹	
۶۱	اخبار المعاد	درویش علی	"	۱۰۱	۱۲۷۴ھ
۶۲	رسالہ عقائد		"	۱۶	-
۶۳	عقائد آزاد	آزاد	"	۸	
۶۴	صراط المتقین		۱۲۵۳ھ	۴۵۶	۱۲۵۴ھ
۶۵	صراط مستقیم	محمد وزیر	مابعد ۱۲۵۰ھ	۸۴	
۶۶	رسالہ فقہ		"	۱۴	
۶۷	رد نجوم عقائد		"	۲۱	
۶۸	رسالہ نکاح ثانی	میر ولایت علی	"	۱۵	دو نسخے
۶۹	رسالہ عقائد		"	۴۲	
۷۰	رسالہ عقائد		"	۴۸	
۷۱	عقائد ضروریہ	محمد نعیم مسکین شاہ	"	۶۴	
۷۲	گناہ کبائر	خیر الدین لائق	"	۷۲	

۷۳	راج مارگ	سید عبدالقادر	مابعد ۱۲۵۰ھ	۱۲	
۷۴	رسالہ صلوٰۃ	-	"	۱۶	
۷۵	اصول خمسہ	محمد باقر	"	۱۴۰	تین نسخے
۷۶	تحفۃ العلوم	حاجی حسن علی	۱۲۵۹ھ	۲۳۸	تین نسخے
۷۷	اثبات الحاق	غلام محمد یحییٰ	مابعد ۱۲۵۰ھ	۲۵۶	
۷۸	بحث الفوائد	شاہ غلام محمد	۱۲۶۳ھ	۴۹۴	
۷۹	روح الایمان	محمد جعفر	۱۲۶۸ھ	۸۷	
۸۰	زبدۃ النجات		۱۲۶۵ھ	۲۷۸	۱۲۷۲ھ
۸۱	گلدستہ عقائد ایمان	نیاز حسین واسطی	قریب ۱۲۷۵ھ	۱۹۲	
۸۲	ضوابط شافیہ	ابو طاہر محمد عبدالقادر	۱۲۸۴ھ	۳۱	۱۲۸۴ھ
۸۳	عقائد در شرک	-	۱۲۹۹ھ	۲۹	

اس فہرست پر نظر ڈالی جائے تو واضح ہوگا کہ مسلمانوں کے دونوں بڑے فرقوں اہل سنت واصحاب امامیہ کے فقہ اور عقائد کی کتابیں اس میں شامل ہیں۔ نواب سالار جنگ آخر الذکر طبقہ سے تعلق رکھتے تھے مگر یہ ان کی اعلیٰ روایات اور علم دوستی کا ثبوت ہے کہ فقہ اور عقائد اہل سنت کا ذخیرہ زیادہ جمع کیا ہے۔ ان کتابوں کو دیکھنے سے پایا جاتا ہے کہ ان میں سنہ ۱۰۰۰ھ سے لیکر ۱۳۰۰ھ کے آخر دور تک کے تصانیف شامل ہیں اگر صرف ان ہی کتابوں کو پیش نظر رکھا جائے تو دو صدی سے زیادہ زمانہ کی تدریجی ترقی کا پتہ چل سکتا ہے ان کتابوں میں ایک حصہ ایسی کتابوں کا ہے جو عبادات یعنی نماز روزہ زکواۃ وغیرہ احکام سے متعلق ہیں اور بعض ایسی کتابیں ہیں جو فقہ کے دوسرے مسائل یعنی معاملات کا ان میں تذکرہ ہے۔ اس کے علاوہ عقائد کا بھی اچھا ذخیرہ ہے ان کتابوں میں شمالی ہند اور جنوبی ہند دونوں جگہ کی تصانیف شامل ہیں۔